

Rondblik

De Afscheiding van 1834: de *deconfessionalisering* voorbij!

H. Veldman

Gereformeerd Nederland herdenkt dit jaar 175 jaar *Afscheiding*. Hoe gebeurt dat? Ik denk dat het goed is om – zoals op het Kamper Afscheidingscongres van 13 oktober jl. ook is opgemerkt – enerzijds te beseffen dat het geschiedenis is geworden. Dus dat er in 1834 veel zit wat zo uniek was dat het vandaag niet meer zo zal spelen. Dit zal uiteraard betekenen dat er ook kritisch gekeken wordt naar woorden en daden van onze afgescheiden voorouders. Het menselijke aspect vraagt daar eenvoudigweg om. Anderzijds dient er ook plaats te zijn voor verwondering en dankbaarheid. Namelijk voor wat God gaf aan inzichten die Hij tot ontplooiing liet komen om een verantwoorde keus te maken in de kerkelijke moeiten van die tijd. Verantwoord, want er speelden heel belangrijke ontwikkelingen: sterker dan velen vermoedden had men in 1834 een helder antwoord nodig op ‘de religieuze uitdaging’ van die tijd. Wat die uitdaging inhield, wil ik graag in het volgende uiteenzetten.

Niet alleen een kerkordelijk conflict

Men kan de daad van afscheiding door Hendrik de Cock, zijn kerkenraad en gemeente, beschouwen als een *kerkordelijke* zaak. De in december 1833 uitgesproken schorsing van Ulrums dominee was in de loop van 1834 reeds verzwaard, en zou – dat was intussen wel duidelijk – uitlopen op de afzetting van De Cock. Zich afscheiden van een als tiranniek ervaren kerkbestuur was een logische stap. Eenmaal buiten het machtsbereik van een algemene synode, een provinciaal kerkbestuur en een classis zou De Cock als ‘gereformeerd leeraar’ weer volledig vrij zijn. Kerkordelijk was daarmee de zaak dan uitgespeeld. Maar als we de Afscheiding zo beperken, dan ontnemt ons dat het zicht op de brede werkelijkheid. Dan zouden we ook De Cock zelf niet goed hebben begrepen in zijn diepste bedoeling. En dan zouden we precies zo doen als de hervormde kerkbesturen in 1834: de zaak-De Cock beschouwen als een ordekwestie. En dan kun je heel goed fouten aanwijzen in de procedures tegen De Cock, en daar je rechtvaardiging aan ontlene om je los te maken. De daaraan te koppelen geschiedschrijving heeft dan vooral oog voor het theater dat feitelijk alleen maar incidenten laat zien. Tot vermaak of leedvermaak.

De religieuze politiek van Willem I

De eerste decennia van de negentiende eeuw vertonen in Nederland een grote dynamiek. De bevrijding uit de macht van Napoleon Bonaparte mondde in 1815 uit in de vorming van het Koninkrijk der Nederlanden. De zeer initiatiefrijke koning Willem I zette zich met grote overtuiging in voor de wederopbouw van zijn rijk, zowel in economisch opzicht als ook op het gebied van onderwijs en kerk. Dat hij een wel heel bijzonder koninkrijk te besturen kreeg, ondervond hij vanaf het prille begin: de rooms-katholieken in het zuiden wensten niet de eed van trouw op de grondwet van het nieuwe Nederland af te leggen. En daar bleef het niet bij. Beroering alom toen vanaf 1823 het taalbesluit gold, waarbij in Vlaanderen alleen nog maar Nederlands mocht worden gehanteerd. Toen de koning besloot dat alle priesterstudenten in het zuiden hun opleiding dienden te volgen aan het door de staat gestichte Collegium Philosophicum te Leuven, was de maat voor velen echt vol. Wat bezielde Willem I eigenlijk?

Wie in maart 1815 bij de feestelijke start van het nieuwe koninkrijk goed geluisterd had, wist wat de koning voor ogen stond. Deze had via zijn minister (baron Röell) alle kerken eenzelfde verzoek gedaan. De tekst is kort maar krachtig:

‘Het is mij een aangenamen pligt, te dezer gelegenheid de leeraren van den Godsdienst uit te noodigen, bij dit Godsdienstige feest hun gemeenten op te wekken tot deugd en Godsvrucht, gehechtheid aan Koning en Vaderland, en tot die broederlijke vereeniging, welke toekomstig geluk moet waarborgen.’

De overwinning bij Waterloo (juni 1815) was reden voor een nieuwe oproep tot nationale eensgezindheid. De jaarlijkse herdenking van Waterloo diende hetzelfde doel. Tijdens de kerkdiensten werden de kerkgangers ervan verzekerd dat ze op hetzelfde moment met talloze vaderlanders verenigd waren in dezelfde gemeenschap. Centrale motieven waren steeds: vaderlandsliefde, koningsgezindheid en godsdienstigheid. Door daaraan vast te houden zou het staatsgebouw van het nieuwe koninkrijk stevig verankerd worden in de harten van de inwoners van de Lage Landen.

In het kader van het streven naar nationale eensgezindheid deed de koning in 1816 een greep naar de macht in de Hervormde (Gereformeerde) Kerk. Het Algemeen Reglement van 1816 betekende een principiële wijziging in het kerkelijk samenleven, namelijk de invoering van de hiërarchie in de vanouds presbyteriale kerk. Daarover heen kwam nog de nieuwe proponentensformule voor aanstaande predikanten waarin de binding aan de confessie geproblematiseerd was.

Het betreffende gemak waarmee de invoering van beide wijzigingen gepaard ging, was bemoedigend voor de koning, maar stond in schril contrast met de houding van de rooms-katholieken. Toch bleef de koning bezielde van een ‘oecumenisch’ ideaal: de vereniging van alle christenen in zijn koninkrijk (en in heel Europa). Wie toch meende dit streven te moeten dwarsbomen, zou ondervinden hoe een koning hem behandelde.

De religieuze ‘uitdaging’ van 1834

Op dinsdag 28 oktober 1834 hield de remonstrantse theoloog Abraham des Amorie van der Hoeven in Amsterdam een ‘jubelrede’. Hij sprak die uit ter gelegenheid van de herdenking van het 200-jarig bestaan van het Remonstrants Seminarium (waaraan hij zelf sinds 1827 als hoogleraar was verbonden). Aan het eind van zijn redevoering stond Van der Hoeven stil bij het boeiende thema: *Eenheid in het noodige, vrijheid in het twijfelachtige, in alles de liefde*. (U ziet: de term ‘niet-noodzakelijke’ is bij hem omgebogen tot het ‘twijfelachtige’). In zijn rede liet de hooggeleerde Van der Hoeven een voor die tijd zeer breed gewenste boodschap horen: de kerk van de toekomst zou zich (moeten) ontwikkelen ‘uit de Roomsche Petruskerk, en de Protestantsche Pauluskerk tot de Evangelisch-Katholieke Johanneskerk’. Hij hoopte dat de dag zou komen ‘waarop de Evangelische Christenheid, rondom het Woord van God geschaard, en door dat Woord verbonden en verbroederd, geen anderen naam dan dien van Christus dragen zal’.

Een breed oecumenisch gebeuren zou dus het toekomstbeeld van de kerken in Nederland bepalen. Hoe sterk dat ideaal bij Van der Hoeven leefde, blijkt wel uit zijn opmerking dat hij niet wenste dat er ‘geen derde jubeldag’ voor deze school nodig zou zijn. Dat het verbroederingsideaal sterk bij hem bleef leven, bewijst het feit dat hij er in 1847 nog eens een redevoering aan wijdde. Het zat in de lucht. Hij was niet de enige die zich hierover nader uitliet. De eenheid van alle protestantse gemeenschappen (van hervormden, doopsgezinden, luthers en remonstranten) stond bij vele vooraanstaande hervormden hoog genoteerd: dat gold zowel de mannen van de Groninger Richting als ook de invloedrijke Utrechtse filosoof

van het empirisme C.W. Opzoomer. En voor exact hetzelfde ideaal was men verzekerd van de welwillende houding van koning Willem I. En in diverse West-Europese landen werd er tegelijk een sterk kerkelijk eenheidsstreven gepropageerd; de grootste ijveraars hoopten dat die zou uitlopen op een hereniging van alle christenen in de (rooms-)katholieke kerk. Het ideaal was dus een concreet zichtbare kerkelijke eenheid. Maar de confessionele basis was vaag. Bewust. Men kan zich voorstellen dat meer dan één protestant – zelfs de doopsgezinde kerkhistoricus Christiaan Sepp – oordeelde dat de zeer irenische Des Amorie van der Hoeven zich als ‘confessioneel indifferent’ had laten kennen.

Het antwoord van De Cock en zijn afgescheidenen

In deze paragraaf wil ik met nadruk aandacht vragen voor het apologetische aspect van de Afscheiding. Toen alle grootheden in de kerkelijke en burgerlijke regeringen zich opmaakten om het feest van verbroedering voor te bereiden, was er in Ulrum een dominee die met zijn kerkenraad de ‘jeugdige’ moed had zich niets aan te trekken van wat de grote heren wensten, maar zich daar dwars tegen opstelden. Dwars, in taal en in kerkelijke besluitvorming. Want er stond heel veel op het spel. Als er niet op beslist heldere wijze gereageerd werd, zou protestants Nederland in zijn geheel bedekt worden met ‘de theologische grauwsliuier’ van die tijd, het supranaturalisme. Deze theologie was zo algemeen verbreid en geaccepteerd (naar het leek) dat de toekomst van de kerk aan een confessioneel zijden draadje hing. Dat zeg ik niet zomaar; het is wat de confessionaliteit betreft een zaak waar alle mannen van de Groninger Richting voorstander van waren. De geloofsoriëntatie was niet meer de belijdenis van de kerk, maar richtte zich op Jezus als voorbeeld voor de mensheid. De Cock heeft het in zijn befaamd geworden ontmoeting met Petrus Hofstede de Groot in 1833 duidelijk te horen gekregen en er zijn antwoord op gegeven.

De Cock nam met woord en daad afscheid van het supranaturalisme. De volgende thema’s speelden daarin een gewichtige rol.

1. *De godsleer.* Tegenover de opkomende Groninger Richting hield De Cock vast aan de leer van de Drie-eenheid, waar zijn leermeester Hermannus Muntinghe – en later ook P. Hofstede de Groot – op grond van de natuurlijke rede (!) meende die te moeten ontkennen en er daarom maar liever over zweeg.
2. Ten aanzien van de visie op de *Goddelijke Openbaring* nam De Cock tegenover zijn leermeesters zijn uitgangspunt in de fundamentele tegenstelling tussen religie en rede; hij eiste van alle theologen onvoorwaardelijke onderwerping aan de goddelijke woorden van de heilige Schrift.
3. *De geloofwaardigheid van de Schrift* was bij de supranaturalist Muntinghe geen zaak van absolute ‘autopistie’ (d.w.z. de geloofwaardigheid van de Bijbel in zichzelf), maar was deels van de rede, deels van het geloof afhankelijk.
4. Inzake de *geloofsartikelen van de kerk* meende Muntinghe die deels met de rede, deels door geloof te kunnen aanvaarden. In dat kader paste dan ook diens gedachte dat het mogelijk moest zijn om in vele punten van de leer met elkaar te verschillen, maar in de hoofdzaken van ‘godsdiens en deugd’ eenstemmig met elkaar te denken. De Cock zag echter de geloofsartikelen in hun geheel gebaseerd op de Goddelijke Openbaring en niets daarvan op de menselijke rede. Daarmee wees hij de door Muntinghe voorgestane tolerantie af.
5. Met betrekking tot *de leer van de zonde en de zondeval* liet Muntinghe alle ruimte voor de mens als ‘creatura rationalis’ (d.w.z. het met de ratio gezegende schepsel); hij erkende wel dat er ook gevolgen van de zonde zijn die dodelijk zijn (er lopen dus twee lijnen bij

Muntinghe); De Cock geloofde dat de mens door en door verdorven was, zie HC Zondag 2; ook de ratio is aangetast door de zonde.

6. De *toerekening van het kwaad*, d.w.z. het straffen van God van de menselijke zonde stond bij Muntinghe in het vriendelijk licht van God; zondeval heette bij hem een noodzakelijke stap naar een hogere cultuurontwikkeling; daardoor is de ernst van de zonde feitelijk verdwenen. De Cock benadrukte juist de ernst van de zonde en erkende de toerekening van het kwaad als geheel voor rekening komend van de mens.
7. De leer van de *satisfactie* door Christus (als kernpunt van de christologie) werd door Muntinghe in deze zin geleerd dat de dood van Jezus Christus goed was voor alle mensen; zijn lijden en dood liggen ten diepste niet ten grondslag aan Gods verzoening van onze zonden; die gedachte heet 'onredelijk' en zelfs 'godslasterlijk'(!). Bij De Cock bleef de leer van de voldoening door verzoening geheel in overeenstemming met de belijdenis van de Gereformeerde Kerk.
8. De leer van de *predestinatie* beschouwde Muntinghe als een groot mysterie; hij wilde er in het godsdienstig onderwijs niet veel over zeggen; hij nam afstand van Augustinus en Calvijn door hun leer in dezen als 'verfoeilijk' te bestempelen; daarentegen had hij wel waardering voor Pelagius. De Cock stelde hier de Dordtse Leerregels tegenover en bestreed met grote overtuiging de als remonstrants te kenschetsen invloeden in de Hervormde Kerk.

De winst van de Afscheiding

Het is een bekend gegeven dat De Cock en zijn medestanders zich wensten te houden aan alle delen van de gereformeerde geloofsleer. Voor hen waren de Drie Formulieren van Eenheid ook werkelijk eenheidsformulieren. Ze wilden dan ook dat die geldig zouden zijn in de Hervormde Kerk. Maar de kans dat de synode van deze kerk hierop volmondig 'ja' zou zeggen, werd na 1816 met het jaar kleiner. En in de kerkelijke procedures tegen De Cock bleek overduidelijk dat de hoge heren kerkbestuurders niet genegen waren zich ook maar te buigen over dit punt. Daardoor nam de samenbindende functie van de gereformeerde confessie in de NHK steeds meer af. Het mag dan ook winst heten dat de Afscheiding zich van meet aan in het spoor van de confessie heeft willen bewegen. Dat was niet alleen goed voor de kerk, maar zou tevens een gezonde uitwerking hebben in de maatschappij waar gereformeerden klaar stonden om bijzondere scholen te stichten en een christelijke politieke partij te starten. De deconfessionalisering voorbij: dat mag betekenen dat gereformeerde christenen samen willen nadenken en handelen vanuit een welomschreven geloofsovertuiging. Dat dit wenselijk en ook mogelijk is, heeft de geschiedenis van de twintigste eeuw duidelijk laten zien.

Intussen dienen wij ons te realiseren dat het nauw luistert met confessionele eenheid. Een confessie is en blijft mensenwerk, al spreekt ze nog zo duidelijk de Bijbel na. Nu kunnen de vragen die er bij kerkmensen (al of niet geletterd) leven, zich zo voordoen dat het lijkt of ze over de bandbreedte van de confessie heen gaan. Uiteraard zal men dan alert moeten zijn op eventuele ontsporingen. Maar die alertheid, zo komt het mij voor, kan ook doorslaan naar een praktijk waarin men de medekerkleden bindt aan puur menselijke opvattingen die vaak wel gepresenteerd worden als confessioneel erfgoed. Met andere woorden: dan maakt het subjectivisme (d.w.z. de verabsolutering van een subjectieve opvatting) de dienst uit in de kerken. Dat doet zich met groot gemak voor: zowel naar de kant van hen die het gevoel als van hen die hun denken maatgevend achten voor de religie.

De royale bandbreedte van de confessie, gepaard met een niet-krampachtig omgaan met de belijdenis, zal de gereformeerde kerk ervoor moeten behoeden in de modder van het

subjectivisme ten onder te gaan. Terugkeer naar het conventikel – in welke vorm dan ook – is in strijd met het katholieke karakter van de kerk. Daar heeft Hendrik de Cock oog voor gehad toen hij te midden van ‘de crisis der jeugd’ de gulden woorden neerschreef dat hij met de zijnen wilde streven naar ‘eenheid in het noodige, vrijheid in het niet noodige, in alles de liefde’. De geschiedenis van de Afscheiding laat zien dat dit al na een paar jaar met de voeten getreden werd. Het heeft zich vertaald in 10 x gereformeerd. Dat is intussen een actuele werkelijkheid die zelfs tendensen vertoont om het cijfer 10 te verhogen!

Ik wil graag aanhalen wat Johannes Calvijn schreef in zijn Institutie (IV,1,12): *‘dat wij niet lichtvaardig om allerlei weinig beteekende verschillen de Kerk moeten verlaten, in welke de leer der godzaligheid geheel ongeschonden en zuiver gehouden, en het gebruik der Sacramenten ... bewaard wordt.’*

Wat de Geneefse hervormer hier bepleitte, betekent – ook voor vandaag – een grondige mentaliteitsverandering. Hij wil dat we voluit ernst maken met de geloofseenheid van de kerk en daarbij een ‘zwakke’ kerk niet uit het oog verliezen. Het is lichtvaardig om zo’n gemeenschap de rug toe te keren.

De winst van de Afscheiding voor vandaag moet naar mijn stellige overtuiging hierin naar voren komen dat er in de nabije toekomst een werkelijk gereformeerd-confessionele eenheidskerk wordt gevormd, met een tolerantiepraktijk die zich beweegt binnen de bandbreedte van de belijdenis. Zo’n kerk zal aan twijfelaars en zoekenden echte waarheid in zuivere liefde weten te geven.